

Олександра СЕРБЕНЬСКА

ФРАНКОВА КОНЦЕПЦІЯ ЗВ'ЯЗКУ МОВИ І ДУХОВНОСТІ

*«Мова росте елементарно, разом з
душею народу».*
І. ФРАНКО

Над різними «язиковими питаннями» І. Франко, як сам про це писав, багато розмірковував, свої положення виклав у статтях, спеціально присвячених мовознавству, чимало думок з різноманітних лінгвістичних проблем висловив у працях літературно-критичних, мистецтвознавчих та історичних. Він торкався, як відзначали дослідники, багатьох проблемних питань усіх основних розділів науки про мову.¹ І якщо Франкові положення про розвиток української літературної мови, про її зв'язок з діалектами, про фонетичну основу розвитку українського письменства з'ясовані докладно², то його трактування мови як сутності людини, концепція мовленнєвої діяльності індивіда, основ культури мови і мовлення, його інтерпретація зв'язку мови і духовності суспільства та його членів, погляди вченого на роль інтелігенції у розбудові національної мови або лише принагідно зачіпалися у франкознавстві, або й не розглядалися зовсім.

Мовознавча проблематика досліджень І. Франка свідомо звучувалася, накладалося неписане табу на низку важливих для розуміння сутності мови питань; праці Франка, де викладені важливі концептуальні положення щодо розвитку мови і її ролі в житті людини та суспільства, просто замовчувалися (як, наприклад, «Двоязичність і дволичність»), не перевидавалися, не поміщалися у зібраннях його творів і т. д. Усе врешті-решт пояснюється тим, що сама держава — і це визнають сьогодні вчені³ — не турбувалася про мову як величезне багатство нації.

Франко постійно підкреслював, що мова — «коштовний скарб» народу, а її розвиток залежить від цілого ряду чинників морально-етичного, куль-

¹ Ковалик І. І. Наукова лінгвістична проблематика в працях Івана Франка // Іван Франко. Статті і матеріали.— Вид-во Львів. ун-ту, 1965.— Зб. 12.— С. 113. Див ще: Бурячок А. А. Мовознавчі дослідження творів І. Франка // Матеріали міжвузівської наук. конф., присвяченої 110-річчю з дня народж. та 60-річчю з дня смерті І. Я. Франка.— Вид-во Львів. ун-ту, 1968.— С. 67—70.

² Галенко І. Г. Іван Франко і деякі питання загального мовознавства. Серія філологічна.— Львів: Вища шк., 1983.— Вип. 13.— С. 12.

³ Шведова Н. Ю. Національно-язикові відношення в СРСР: состояние и перспективы. // Русская речь.—1989.— № 5.— С. 4.

турного, соціально-економічного та державно-політичного характеру. Однак головним для життя мови, цього «цінного надбання», для збереження її краси вчений вважав духовний розвиток як особистості, так і народу. «Мова росте,— писав він,— елементарно, разом з душею народу», у мову людина вкладає «найкращу частину своєї душі». А плекання цієї душі, духовності як фактора, що забезпечує розвиток особистості й суспільства, дає основу для розбудови мови, яка тільки при таких умовах стає «органом високих ідей і гуманних змагань» [т. 37, с. 246]⁴. Чим більше, як казав письменник, вироблене «духовне обличчя», «духова фізіономія», тим багатша й мова [т. 33, с. 276]. Отже, одною з найважливіших вихідних позицій у поставленій проблемі є визнання того, що розвиток національної мови Франко пов'язав з духовним життям народу, його національною самосвідомістю, культурою, його відродженням.

Духовність Франко трактував як велику силу індивіда і суспільства. Її основу він розумів дуже широко. Це й морально-етичні норми, удосконалення яких має вести до усвідомлення загальнолюдських ідеалів добра, це й здатність естетичного сприйняття світу, людських вчинків, здатність до самовдосконалення і творення свого «я», постійний неспокій за свою моральну поведінку. Франкова концепція духовності включає як обов'язковий компонент активну діяльність людини, працю осмислену, імпульсами для якої не сміє бути ніщо аморальне. Тільки розвинута духовність, вважав учений, може стимулювати розвиток особистості, її продуктивну діяльність, бути гарантом морального здоров'я народу [т. 26, с. 27—28; т. 30, с. 232; т. 45, с. 7—23; т. 45, с. 283—285 та ін.].

Франкова концепція розвитку мови була чіткою і, як усе справді велике й геніальне, простою: з одного боку, мова мусить виростати з самої душі народу, тут мають бути здорові коріння і життєдайні соки для росту цієї «живої рослини», і — як усе живе — її мусять плекати дбайливі, чесні, добрі руки розумних і працьовитих особистостей. «Плекання мови» (а також письменства, школи, народної освіти тощо) Каменяр трактував як важливий політичний чинник [т. 45, с. 281], як результат цілеспрямованих, свідомо регульованих дій, які вимагають великих зусиль. З другого боку, саме здоров'я мови повинні гарантувати фактори суспільно-політичного характеру. Таким гарантом він вважав насамперед здорову суспільно-політичну атмосферу. Франко писав: «В часах живих народних рухів, політичної волі, гарячої боротьби за певні ясні ідеали і конкретні інтереси народні жива мова, живі, сучасні літературні теорії з елементарною силою вириваються наверх...» [т. 29, с. 42]. І, навпаки, усе життя зникало, коли наступала важка реакція [т. 41, с. 45]. Розбудову мови, її можливість функціонувати в різних сферах життя вчений ставив у пряму залежність від цих чинників, намагався визначити їх специфіку на різних історичних етапах. Тільки за сприятливих соціально-політичних обставин, вважав він, мова може вільніше зарухатися «у формах і композиціях живого народного мовлення», що, наприклад, спостерігав у структу-

⁴ Франко І. «Україна», науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал // Збір. творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 37.— С. 246—247. Далі посилання на твори І. Франка подаються за цим виданням, у дужках зазначаються том і сторінка.

рі ділової староукраїнської мови XIV—XVI ст., яка функціонувала «при дворах литовських князів і бояр, у князівських канцеляріях» [т. 41, с. 171].

Особливо уважно вчений аналізував стан і статус української мови своєї доби, осягаючи і осмислюючи надзвичайно широке коло проблем і творячи цілісну концепцію її розвитку, виявляючи потенції, зовнішні і внутрішні сили, здатні забезпечити їй місце серед цивілізованих мов світу. Він неодноразово підкреслював, що, розділений між трьома державами, український народ у кожній своїй частині мав «загалом інакші закони щодо національних і освітніх прав» [т. 41, с. 87], що відмінні політичні, хоч однаково важкі соціальні обставини у Росії і в Галичині, не сприяли витворенню багатого духовного життя народу, і «нове письменство українсько-руське довгий час мусило йти різними дорогами, інколи блудити манівцями...» [т. 29, с. 42]. Постійна дискримінація української мови в Австро-Угорщині, звуження сфер її функціонування, перешкоди, що їх відкрито ставив царський уряд для елементарного розвитку української мови, як і різні реакційні тенденції у вирішенні мовних питань;— усе це певним чином стримувало природний розвиток мови, позначалося й на мовленнєвій діяльності індивіда. Франко не оминав нагоди говорити про це, друкував на цю тему розвідки інших авторів на сторінках найавторитетніших видань, до яких був причетний, зокрема видань НТШ. Він неодноразово підкреслював, що боротьба за правопис, за мову, звичаї, обряди завжди мала «глибший політичний підклад» і становила певні етапи, що вели до останньої інстанції — «боротьби о народ і його душу» [т. 41, с. 64—65]. Гостро й недвозначно дослідник цих складних процесів говорив про експансію, відверту чи приховану, спрямовану на придушення розвитку української мови, розцінював це як вияв тенденційної політики уряду.

Повноцінне життя мови, на глибоке переконання вченого, може бути забезпечене тільки тоді, коли вона буде обслуговувати всі сфери життя, задовольняти потреби «інтелігентного товариства», нації цивілізованої, висококультурної. І. Франко, з одного боку, аналізував різні сили, які перешкоджали цьому природному процесові, з другого, відзначав часи, коли приходило розуміння того, що «українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки, й до науки» [т. 41, с. 513]. Про мову як витвір українського народу Каменярь говорив: «гарна, образова та многовіковим досвідом збагачена мова» [т. 38, с. 301], підкреслював її мелодійність, незвичайну гнучкість і музикальність, притаманну їй чарівність і силу, природну грацію, красу. У поемі «Мойсей» він створив прекрасний образ рідного слова як засобу злету народного духу:

*...в слові твому іскряться
І сила й м'якість, дотеп і потуга
І все, чим може вгору дух піднятися...*

Багатогранна й титанічної сили мовна практика Франка, вироблені ним теоретичні засади щодо розвитку мови і її «плекання» ґрунтувалися на тому, що явно недостатнім є прагнення оберігати тільки ці, нехай і прекрасні, риси мови народу. Вчений, наприклад, з обуренням говорив про програмні положення окремих письменників (йдеться зокрема про О. Кониського відносно «общукраїнізму», який мав би бути, на їх думку, зведений

до того, щоб «писати язиком полтавських приповідок народних» і все писане «не тим язиком» признати «за варварське» [т. 49, с. 119].

Франко не поминав нагоди відзначити тісну залежність між розвитком української мови і здобутками цивілізації інших народів. Надійний шлях розбудови національної мови він бачив у розширенні її внутрішніх резервів, активізації ресурсів різних рівнів, розкриття її потенцій під впливом здобутків високорозвинутих мов, через пізнання тенденцій та законів їх розвитку і функціонування [т. 29, с. 40]. Вивчаючи живі зв'язки українського народу з західною культурою в XVI—XVIII ст., Франко показав, що під її впливом явними були проблески українського національного відродження, яке проявилось також в активізації народної мови [т. 27, с. 102]. У дослідженнях про розвиток українського письменства Франко справедливо відзначав, що звернення нової української літератури до народної мови відбувалося під впливом інших культур, що якраз вони будили думку «про нове письменство в народній мові» [т. 41, с. 259].

Трактуючи розвиток української мови як складний еволюційний процес, визначаючи шляхи її збагачення, турбуючись про те, щоб забезпечити їй статус мови цивілізованого народу, вчений прийшов до ідеї інтернаціоналізації у цьому процесі, розуміючи її як вищий етап: збереження національного і його розбудова. Інтернаціональне для Франка — це не просто міжнародне, а те, що визначає вищий етап у розвитку народу, сприяє зростанню його загальної культури, забезпечує «життя і розвій нації», дає імпульси для цього. Він чітко виклав своє розуміння національного, застеріг від вульгарного тлумачення суті інтернаціонального. Постійно підкреслюючи «вагу національного питання, т. є. розвою народності у всіх її питомих формах», Каменяр прийшов до усвідомлення того, що зростання, удосконалення національного можливе тільки «через пильне черпання із спільних нам усім криниць загальнолюдської освіти і цивілізації» [т. 29, с. 42]. «Поки наша освіта і література, — писав він, — не стануть наскрізь інтернаціональними за своїм змістом і методом, доти у нас не буде національних освіти і літератури».⁵

На думку вченого, те, що виникає на одному національному ґрунті і відповідає потребі іншого народу, засвоюється цим народом, прискорює суспільний прогрес, який, власне, і є стимулом і об'єктивним критерієм самого процесу інтернаціоналізації. Народи, які не можуть засвоїти здобутків прогресу, зникають або уповільнюють свій розвиток.

Виробляючи концепцію розвитку і збагачення рідного народу в дусі найгуманніших людських ідеалів, визначаючи чинники, які приводили б у дію складний механізм взаємин національного та інтернаціонального, Франко звертав свої погляди на демократичні й прогресивні ідеї Західної Європи, на гуманістичні ідеали інших культур. Вартими пильнішої уваги є його думки стосовно живих зв'язків «українського народу з західною культурою» [т. 27, с. 102], впливу Європи, орієнтація на те, щоб свідомо стояти «на ґрунті європейських прогресивних ідей», «торувати їм шлях» [т. 33, с. 142]. «Європейське» для нього — це інтелігентність, здатність до критичного аналізу, «жива ідея», «реальна праця», відхід від сентименталізм-

⁵ Іван Франко. Статті і матеріали. — Львів, 1962. — Зб. 9. — С. 165—167.

му [т. 33, с. 328], утвердження загальнолюдського і демократичного, об'єктивності і толерантності, відсутності доктринерства, догм. А все це дістає свій вияв також і в мові.

Велику силу, здатну сприяти розбудові мови, виробленню «культурної» мови, Франко вбачав у розвитку науки, літератури, філософії і передусім у високій культурі членів суспільства, їх інтелігентності, хоч носієм цих якостей, за його переконанням, не завжди є інтелігенція. Ще юнаком він побачив, що чимало людей, які «зверху тільки полакеровані освітою, найгірші для всякого поступу і для життя» [т. 48, с. 132]. І пізніше він повертався до цієї теми, застерігав від такого «інтелігентного чоловіка», що «нерозв'язаний духово, неспосібний до вищого розуміння життя». Якраз він несе з собою скептицизм і цинізм, «всяке сильне, суцільне чуття видається йому хорошою, сентименталізмом, і він поспішає чимскоріше прибити, приглушити, зламати його» [т. 29, с. 18]. Інтелігентними людьми Каменяр вважав тих, хто зважає, критикує, «не боячись не то пустого крику й сміху, але не дбаючи навіть на переслідування...» [т. 45, с. 200]. Інтелігентні люди, на переконання Франка, «чуткі і чисті серцем», у них «безпосереднє, живе відношення до життя, любов до правди і добра і переконання гаряче, нам'ятне переконання о конечності і можливості того добра між людьми» [т. 26, с. 158]. Інтелігент «наскрізь щирий і правдомовний, наскрізь пройнятий потребою свідомої праці інтелігенції серед народу...» [т. 45, с. 275].

Франко постійно був у пошуках вирішення теми інтелігенції і народу та створення цілісної концепції національної інтелігенції, визначення її ролі в збагаченні духовного життя народу, «плеканні» і розбудові народної мови, участі у виробленні мови української публіцистики та науки; він шукав еталону, розуміючи, що схеми тут бути не може, що в кожній нації є свої прояви цього. Так, наприклад, характеризуючи суспільно-політичне і культурне життя епохи, коли творив М. Старицький, вчений відзначає: «З початком 70-х років XIX ст. зложилася в Києві громадка людей, українців, якій у історії нашого духовного розвою не легко підшукати пару. Переважно люди з невеликими, деякі між ними з першорядними талантами, високоосвічені, оживлені найкращими ідеями свого часу, пройняті запалом до чесної праці для рідного краю, вони внесли всі свої великі духовні засоби, свій запал і енергію в діло двигання українського народу» [т. 33, с. 237].

Осмилюючи феномен народу, Франко метафорично подавав його як «родиму скалу, на око холодну і пасивну», всередині якої «дрімають іскри великого огню». Він писав: «Треба доброї сталі, треба смілої і совісної праці, щоби з того каменю викресати іскру. Такою сталлю повинна бути інтелігенція» [т. 46, кн. 1, с. 317]. Найкращими інтелігентними силами Франко вважав високоідеальних людей, духовних, у яких розвинуто бажання самопожертви, чесної і корисної праці для робочих народних мас [т. 45, с. 358].

Письменник був проти того, щоб інтелігентів трактувати як окрему верству. Навпаки, вони мають бути як «невідлучна часть народу», «часть серед других частей, зерно між зернами». «Що ми що-небудь розумієм і вчилися, — писав від імені освіченої, причетної до просвітницької роботи час-

тини народу,— се ще не повинно змінити нашої істоти, не повинно зробити нас із зерна пшениці зерном кропиви; се тільки зробило наше зерно пліднішим, поживнішим, багатшим в благодатні соки... Скарби знання і освіти, нагромаджені в головах наших, ми повинні вважати не підставою для гордості і погорджування нашими простими, неосвіченими братами, а радше затягненим від них довгом, котрий ми їм обов'язані з лихвою сплатити. А тямуючи се, ми не будемо нашу просвітню працю вважати добродійством та ласкою для народу, а тільки нашим обов'язком» [т. 45, с. 190].

Відзначимо, що це не слова, сказані принагідно, а концептуальне положення Франкового розуміння інтелігенції. В іншому місці він пише: «Інтелігенція повинна жити з народом і між народом не як окрема верства, але як невідлучна часть народу... Вона повинна, як та культурна і освітня закваска, пройняти весь організм народу і, привести його до живішого руху, до поступового зросту» [т. 45, с. 148]. Учений неодноразово повертався до цієї теми, не обминав найменшої нагоди відзначити не тільки велику здатність, а й постійну потребу освіченої одиниці «виростати духом», «проявити себе з усіма своїми особностями і прикметами на ділі, в духовній творчості» [т. 28, с. 77], основою якої завжди вважав мову. Зауважимо, що в такому плані трактована проблема інтелігенції і народу йшла у Франка в одному руслі з найбільш передовими, гуманістичними ідеалами свого часу.

Однак якраз у Франка, який пізнав приховані поруки духу різних верств тогочасної інтелігенції, дослідив її витoki, побачив різні її болячки, хвороби становлення і росту, можемо виділити кілька основних ліній, які він проводив між розвитком народної мови, її плеканням і реальними діями інтелігенції, що — і про це він завжди пам'ятав — виховувалася і формувалася в далеко не однакових умовах на розрізних українських землях.

По-перше, Франко на основі осмислення процесів історичного розвитку українського народу, з його злетами та занепадами в духовному житті, гостро й відверто говорив про таке специфічне явище, як дуалізм у мовному житті багатьох українських інтелігентів: у тих випадках, де треба показувати себе «цивілізованими», де треба стати перед «широким світом», такі представники інтелігенції звичайно виявляли себе в російській мові, і тільки перед українським «мужиком» вони «входили» в українську мовну стихію [т. 35, с. 371]. Якраз вони ускладнювали природний розвиток мови і в цілому мовну ситуацію, признаючи «українську мову в письменстві потрібною й управненою лише «для домашнього обиходу», чи то пак у сфері насущних потреб елементарної народної освіти». Викладаючи і аналізуючи їх концепцію щодо мовної політики, учений писав: «Український інтелігент, по їх думці, не потребував про свої інтелігентні справи й погляди говорити українською мовою; для сього одиноким природним органом була мова російська, мова уряду, школи, науки...» [т. 33, с. 242].

Франко — і в цьому його велика заслуга — показав соціальну небезпеку інтелігентів, «які або раді би звузити обсяг українського письменства до рамок «домашнього обихода» і яким українська мова видається а рїгогі непридатною для вислову інтелігентних думок і відносин... які без церемонії будуть доказувати бідність та некультурність української мови, брак

у ній найпростіших слів і термінів для культурної потреби і т. ін.» [т. 33, с. 275].

Учений з цього приводу висловлювався категорично й неоднозначно. «Почуття, що українська нація, — підкреслював він, — коли має бути нацією, а не соціальною категорією, — мусить витворити з себе різні верстви й соціальні органи і що українське письменство, коли має бути справді національним письменством, мусить бути виразом поглядів, почувань і інтересів різних верств і різних інтелектуальних кругів...» [т. 33, с. 242—243].

По-друге, постійним об'єктом аналізу для Франка було таке патологічне явище в мовному житті значної частини галицької інтелігенції, як язичіє, назване інакше «старомодною язиковою мішаниною», «каліченою російсько-церковно-галицькою мовою», «варварсько-руською мовою» [т. 29, с. 46, 48, 49], чудернацькою мішаниною церковщини, російщини і польщини, розведеною на галицько-руським діалекті [т. 31, с. 473]. Заслугою вченого є те, що він оголив його соціальні, політичні і психологічні корені, побачив у язичії не тільки чисто мовне явище, а насамперед основу для вироблення відповідних ідейно-політичних переконань. Він писав: «Таким-то способом етимологічна доктрина, на вид невинна, наукова, консервативна, довела до витворення язикового і ідейного макаронізму та гібридизму, якому подібного дарма було б шукати в цілій Слов'янщині».

Він бачив руйнівну силу такого явища, застерігав, що воно підточує саму структуру мови. Гібридний та макаронічний «язик», відзначав він, мав «усі прикмети гриба, що точить дерево: сам непродуктивний, він не тільки відділював себе від живої южноруської мови, але старався шкодити їй, плюгавити її, зогиджувати в очах нетямущих». Учений прийшов до усвідомлення, що мовний макаронізм, гібридизм, який був «оснований на цілій системі навмисних брехень і ненавмисних ілюзій», не є тільки внутрішньо мовним процесом. Зло, яке він ніс з собою, мало коріння значно глибше: українська культура поступово втрачала інтелігенцію — частину свого організму, найбільш запліднену животворними силами знання, без якої просування вперед стає надзвичайно складним. Франко з болем відзначав, що частина інтелігентів, молодших, живіших, «рішилися пристати до великоруського берега, плюнути на малорущину, признати її вже не як *malum necessarium* (неминуче зло. — О. С.), але як неіснуючу або засуджену на швидку загибель» [т. 29, с. 166]. Особу такого «інтелігента» вчений виразно окреслив у рецензії «Московська ластівка на Галицькій Русі» [т. 33, с. 73—77].

Підкреслюючи, що «макаронічне» «москвофільство язикове» «не помагає нам до національного розвою, як ржа не помагає стеблу до зросту», Франко як патріот-реаліст, що мав широкий погляд на світ і людські відносини, якого характеризувало глибоке розуміння людської психології, цілком справедливо вважав, що з такої макаронічної мови «не можна отрястися, а треба вирости», бо вона є «наслідком нашої слабості». У цьому випадку, на його глибоке переконання, «лишається тільки одно: терпеливість, вирозумілість на людські слабості і невтомима праця над підношенням загального рівня просвіти не тільки серед «темних» мас, але й серед ігнорантної та гордої на свою ігнорацію нашої інтелігенції. Існування сього язикового

московфільства,— розвивав думку вчений,— се наша органічна слабкість, а не жодна вина, котрої б ми мусили каятися, не жоден гріх, з котрого би треба сповідатися і обіццювати поправу. Виною, гріхом, хибою моральною ми можемо вважати хіба наше загальне лінивство, безхарактерність, крутість та лизунство...» [т. 46, кн. 2, с. 313—314].

Підсумком багаторічних роздумів дослідника над цією проблемою вважаємо його статтю «Двоязычність і дволичність»⁶, яка, до речі, не передруковувалася і не ввійшла ні в одне зібрання творів ученого. У ній Франко ще раз повернувся до теми московфільства, показав, що воно, крім політичної, мало ще й етичну сторону. Якраз тут, підкреслює письменник, «ішла потайна ліцитація на апостазію, відступство від служби інтересам рідного народу, ішов вербунок на службу різним темним силам дома й за границею». Це, безперечно, відбивалося і на формуванні мовної особистості. На прикладі життя Івана Наумовича, якого московфіли вважали одним з великих діячів просвітницького руху, Франко дослідив і мовно-психологічний феномен такого явища, показав, що слава Наумовича насправді була штучно роздута, писання його не мали значної цінності. «Як це пояснити? — запитував учений і відповідав: — На мою думку, тут лежить глибокий психологічний проблем, якого коріння сягає малодосліджених доси тайників — зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не задумуючися ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon», ти не маєш до вибору, в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою». І чим вища, тонша, субтільніша організація чоловіка, вважав учений, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна. Якраз для таких витончених, ніжних натур, для рівноваги їх психіки небезпечним є «язикове роздвоєння»; надійним якорем у таких ситуаціях може бути, на думку Франка, «гаряча і непохитна любов до рідної мови».⁷

Названу статтю трактуємо, крім усього іншого, як новий виток в українській мовознавчій думці початку ХХ ст. щодо розуміння складних нейропсихологічних процесів, пов'язаних з мовною діяльністю особистості, з її мовним життям. Велику заслугу Франка вбачаємо передусім у тому, що в такому ракурсі він розглядав перш усього проблеми розвитку національної мови рідного народу. Учений трактував мову як суть самого ества людини, прийшов до розуміння основ діяльності в стихії рідної мови, застерігав, що нехтування цим природним процесом збіднює саму творчу особистість [т. 33, с. 73—77]. «Ізвергом естества» залишався для Франка

⁶ Франко І. Двоязычність і дволичність // Літературно-науковий вісник.— 1905.— Т. 30.— Р. 8, кн. 6.— С. 231—244.

⁷ Там же.— С. 233.

той, хто «стидався язика дідів своїх», свідомо відходив від нього [т. 47, с. 559]. Завжди безкомпромісною була Франкова оцінка тих, хто свідомо калічив українську мову. Цим, як підкреслював він, вони прагнули «доказати її неспосібність до літературного розвитку» [т. 29, с. 169].

Двадцятирічний Франко у першому листі до нареченої, написаному по-українськи (до того він писав їй листи німецькою мовою), щиро говорив: «Німецька бесіда — то для мене модний фрак... Но руська бесіда — то для мене той любий, домашній убір, в котрім всякий показується другому таким, яким єсть... Руська бесіда — то бесіда мого серця» [т. 48, с. 46]. Щиру синівську відданість рідному народові і мові він проніс через усе життя. Її сутність, шляхи розвитку Франко не тільки поставив як важливу національну проблему, а й створив цілісну концепцію життя мови українського народу.

По-третє, складний процес розвитку мови, її шліфування, розбудови Франко пов'язував з діяльністю сильних, талановитих і працюючих особистостей. Він був переконаний у тому, що на полі духовної культури, з чим безпосередньо пов'язане саме життя мови, «осягнення якогось нового ступня звичайно незмірно трудніше і вимагає не раз виїмково щасливих обставин та виїмково здібних осібників» [т. 40, с. 9]. Разом з такими завданнями, як «ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями», як виховання інтересу «до політичних, суспільних і національних ідей», Франко бачив свій обов'язок також у тому, щоб дбати «про розвиток мови» [т. 41, с. 191]. Осягаючи результати власної діяльності і діяльності своїх однодумців за останні десятиліття XIX віку, Каменяр з почуттям виконаного обов'язку говорив про те, що «двадцятилітня праця над збагаченням і очищенням мови... не може пропасти марно», стверджував, що її результатом є «великий поступ у напрямі до чистоти мови...» [т. 41, с. 523].

Геніальність Франка ще й у тому, що він не тільки ставив проблеми, не тільки прагнув до того, щоб прийшло усвідомлення їх актуальності, для нього найважливішими були самі дії, відповідні акції. «Сила лежить не в пізнанні,— підкреслював він,— а в діланні...» [т. 46, кн. 1, с. 317].

«Плекання мови», «виховання рідної літературної мови» вчений різко відмежовував від педантизму, недбалства, казуїстики, «клепання» граматики.

У пошуках об'єктивних шляхів розвитку мови, тенденцій, що визначають її життя, факторів, що сприяють виробленню «культурної» мови, мови майбутнього цивілізованого українського народу, вчений зіставляв, порівнював, підбирав аналоги в минулому, аналізував сучасний йому стан її розвитку, розглядав мовотворчість ряду письменників. Це привело його до заперечення шкільних казуїстичних правил, всякої мертвечини, схоластики, яку накидали мові, формалізуючи її, традиційно укладені граматики. Мова, вважав учений, як «жива рослина», і тому її «не можна і не слід засушувати і заковувати в мертві правила і формули» [т. 37, с. 206].

До цієї теми він повертався не раз, гостро виступав проти «командуючої» граматики. Його аналітичний ум приходив до заперечення того, що «граматика має нас навчити чистої і правильної мови». Широкий погляд на речі, здатність виявляти причиново-наслідкові зв'язки між об'єктами, що, на перший погляд, здавалися далекими, дало йому право зробити висно-

вок: «Часи, в котрих переважає командуюча критика і командуюча граматики, се, звичайно, часи вузького педантизму, схоластики, упадку творчості і упадку доброго стилю в мові» [т. 30, с. 214].

У статті «Літературна мова і діалекти» він писав: «У Галичині, де друковано і писано довезний ряд граматик від Могильницького до Огоновського, де ті граматики товкмачено тисячам інтелігентних дітей у голови на шкільній лаві, все-таки знання нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний і запоганий, язикове почуття у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене та затуплене» [т. 37, с. 206]. Ще в іншому місці він розвиває далі цю думку: «...В наших школах убивається пам'ять і розум дитини непотрібною для неї наукою чужих мов, ще непотрібною наукою граматики... Правильно говорити і писати можна навчити й без граматики, прийміть тільки фонетичну методу писання і знай тільки учитель зручній виткнути в розговорі блуди, які поповняє ученик проти складні (синтаксису.— О. С.) та відміни» [т. 45, с. 193].

Нема потреби уточнювати й коментувати цей вислів Франка, який з позицій сьгоднішніх вимог може бути не зовсім правильно трактований. Очевидно, і стан тогочасної освіти, і стан розвитку рідної мови давали Франкові право так сказати. Та одне, нам здається, у цьому варте пильнішого розгляду. Це увага до вивчення рідної мови як основи формування особистості, збагачення її духовного світу, духовного розвитку. Такими ідеями багатий був тогочасний слов'янський світ. Досить згадати хоча б працю «Рідне слово» видатного російського педагога К. Ушинського. Вважаючи мову «за органічний витвір народної думки й почуття, в якому виявляються результати духовного життя народу», вчений в умовах жорстокого придушення царським самодержавством мов і культур національних меншостей обстоював думку про те, що тільки рідне слово може бути справжнім педагогом, що тільки вивчившись рідної мови, дитина вступає в життя «з безмежними силами». Лише через великий і багатий світ рідної мови вона стає громадянином, дістає основу для «здорового духовного життя», для розвитку своїх здібностей. Неважко побачити єдність думок видатних мислителів щодо пізнання мови як явища передусім найбільш людського.

Отже, ідеї максимальної уваги до мови як живого організму становили контекст формування гуманістичних поглядів кінця ХІХ — початку ХХ століття, у чому роль Франка незаперечна, хоч недостатньо з'ясована.

Усе сказане не означає, що Франко взагалі не визнавав граматики. Навпаки, він трактував її дуже серйозно як «філософічну аналізу бесіди», що, за його глибоким переконанням, «вимагає розвитої вже сили абстрагування і без неї стає тільки механічним «клепанням» [т. 45, с. 193]. На жаль, ця важлива методологічна концепція методичної думки Франка так і залишилась нерозробленою і не дістала свого повного розвитку.

Франка постійно цікавила мовна особистість, мовна індивідуальність, підґрунтям чого було тверде переконання вченого в тому, що знаменням нового часу і основою для дальшого суспільного розвитку стає, з одного боку, прагнення «кожної людської особистості... до можливого розширення сфери свого буття і своєї діяльності, свого індивідуального розвитку», з другого — створення реальних умов до «якомога ширшого та одностай-

ного усупільнення, об'єднання одиниць з метою зміцнення їх сил в боротьбі за існування» [т. 28, с. 145]. Наприклад, роздумуючи про Старицького — і не тільки як письменника, а насамперед як громадянина, Франко пише: «Найцінніше й найкраще в кожному чоловіці... се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіма його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини... До таких прикмет, що відповідають складові душі... належить і мова» [т. 33, с. 276].

Мовленнєву діяльність Франко тісно пов'язував з самою особистістю, з «таємною робітнею її духу». Цікавим прикладом такого підходу є аналіз творчості В. Самійленка, зокрема блискучі уваги про мову його творів; вважав її «бездоганно чистою, ясною, як небесна блакить, прозорою і дзвінкою» [т. 37, с. 184]. Щоб пояснити, в чому полягає секрет такої «наскрізь народної і при тім наскрізь інтелігентної» мови В. Самійленка, дослідник прагнув «прочитати» його «внутрішню духовну» біографію, пізнати його «душу як тип», чи, як далі називає, «духовий тип» [т. 37, с. 199—204]. Він кидає погляд на саму особистість — «розумний, освічений чоловік», «поперед усього чоловік з ніжним людським почуттям, з вродженою і життям виробленою симпатією до всього бідного, покривдженого і зневаженого в природі й суспільності. При тім він українець, свідомий українець, усею душею відданий своїй країні і своєму народові... Він живо відчуває всі зневаги і всі — на жаль, такі нечисленні — радощі рідного народу. Нема такої народної болячки, — констатував Франко, — яка б не збудила відгуку в його серці...» [т. 37, с. 201].

Творячи концепцію дальшого розвитку української мови, виробляючи теорію мовної поведінки й мовного життя творчої особистості та народу, вчений осмислював мовну діяльність видатних письменників і публіцистів з погляду їх значення і ролі в цих важливих процесах. Про В. Самійленка він писав: «Мова його поезій — се один великий комплімент для майбутньої національної і літературної мови України, нехвибна вказівка, куди мусить іти її розвій. І завважте: ся мова однаково зрозуміла, з однакоvim залюбуванням читається над Сяном, Дніпром і Доном; вона вже тепер зв'язує вузлом співчуття та симпатії всі частини нашого народу. Ні про якого іншого сучасного українського письменника не можемо сього сказати. Де знайшов секрет тої мови Самійленко, не можу зміркувати, та що сей секрет не дався йому даром, що він не лише відчував, але й глибоко обдумував проблеми культурної української мови (виділення наше. — О. С.), на се маємо найкращий доказ у його поезії "Українська мова"...» [т. 37, с. 204].

До трактування мови як самої сутності людини, як явища найбільш людського, пов'язаного з «духом», «душею народу», духовністю, з тими культурними пластами, які накладають на людину певні устої в сім'ї, система виховання, середовище, соціально-економічний устрій, Франко йшов не протореною дорогою і не прямолінійно. Площина, з якої він проектував цю проблему, була надзвичайно великою. Тут — осмислення зробленого в цьому плані видатними європейськими ученими, заглиблення в текст як продукт загальнокультурологічного характеру, прагнення побачити «мовне життя» творця, пізнати, як він казав, «духовне обличчя» людини.

Отже, суспільно-політична атмосфера, особистість, її політичні переконання, морально-етична платформа, спосіб мислення, мова, навіть правописна система — це всі настільки пов'язані у Франка між собою, що відхід від правди в одному веде до фальші в іншому; мертвечина мови і думок — це у нього одне й те ж. У праці «Етимологія і фонетика в южноруській літературі» він пише про це речо: «побідила етимологія (йдеться про правопис «Зорі Галицької». — О. С.), та разом з нею й мовна та речева мертвечина, якої у нас давно не було». У письменників, публіцистів, політиків, зауважує Франко, «цікаво слідити різноманітні еволюції в думках політичних, суспільних і освітніх: радикальним думкам відповідає чиста народна мова і фонетична правопись; коли ж думки тупіють, люди починають спекулювати на щось, вмотуватися в опортуністичну філософію, то й... мова робиться пліхша і зміст відбігає від народного життя» [т. 29, с. 163].

Роздуми над сутністю мови привели мислителя до пізнання великої таїни Слова, тої сили, яка закладена у взаємозв'язках мови і духовності, до осмислення могутньої влади мови в житті народу і особистості. Великим духом Слова осінений, спокійно сердечним тоном бесіди він запрошував нас до роздумів: «Якби ти знав, як багато важить слово» (зауважимо, що вірш надрукований у 1905 р., якраз тоді, коли побачила світ згадувана вже праця «Двоязычність і дволичність»). Не завжди до кінця збагненна сила духу мови, на глибоке переконання Каменяра,

*...се знання предавне,
Відчути треба, серцем зрозуміть.
Що темне для ума, для серця ясне й явне...*

У своїх теоретичних засадах про сутність рідної мови, у пошуках живильних імпульсів до її повноцінного розвитку, у своєму щирому прагненні записати «нестертий слід» української мови «самостійно між культурні мови» Франко виступив як вищий носій свідомості, чия віддана служіння народові треба розцінювати як джерело всіх чеснот і найвищий вияв добропорядності.

Oleksandra SERBENSKA

I. FRANKO'S CONCEPTION OF RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND SPIRITUALITY

This study is meant to investigate I. Franko's conception of relationship between language and spirituality as represented in I. Franko's literary writings. While studying the history of spiritual life of his people the scholar arrived at the conclusion that „language grows elementarily, along with the soul of the people”.

He considered language to be a major instrument for shaping linguistic individualities and building up the nation's intellect.

I. Franko showed the role played by intellectuals in preserving the „spirit” of the national language and defined the impulses securing its life.

He charted out the paths which were to lead to the advancement of the Ukrainian language and to secure for the people speaking it an equal place among civilized nations.